

ELS CEMENTIRIS TARDO-ANTICS DE LA NEÀPOLIS EMPORITANA

J.M. Nolla

ANTECEDENTS

El descobriment de la necròpolis septentrional de la Neàpolis¹ d'Empúries tingué lloc casualment durant les primeres excavacions oficials endegades en aquest important jaciment entre 1846 i 1847, subvencionades per la Diputació gironina on localitzaren la *cella memoriae* i algunes de les tombes que ocupaven l'aula basilical i les àrees de l'entorn.² En el tombant de segle xx, l'exploració del sector continuà i s'amplià considerablement durant les tasques de fixament de les dunes mòbils per part del Servei Forestal i sota la direcció, gens acurada, de l'enginyer en cap Sr. Francesc de Ferrer.³ Aquests treballs es concentraren a redós, en l'àrea basilical i cap a llevant. Tanmateix, l'excavació global d'aquest cementiri i el descobriment de la petita necròpolis meridional foren con-

seqüència de les exploracions programades i extensives dirigides per Puig i Cadafalch i portades a terme directament per Emili Gandia a partir del 1908 i fins al 1936.⁴ Més endavant Martín Almagro encara explotaria tombes noves el 1945 i el 1947, en un i altre cementiri⁵ tal com ha succeït, també, durant els treballs dels Cursos d'Arqueologia d'Empúries de 1990 i 1991.⁶

Tanmateix, les necròpolis no han estat objecte d'una publicació detallada i només hi ha hagut breus referències puntuals sobre les seves característiques i la seva importància.⁷

1. Anomenar Neàpolis al sector d'Emporion que es localitza més enllà del port, a migdia de la Paleàpolis, és una decisió de Puig i Cadafalch per facilitar la descripció topogràfica de jaciment i sorgit de manera natural per contraposició a "ciutat antiga" que es feia servir antigament, tal com recorda Estrabó (III, 4, 8), per referir-se a l'antic illot de Sant Martí, indret primer on s'establiren els focs vers el 600 a.C. i que quan es produeixi l'eixample de la vila més enllà dels límits minúsculs de l'illa, esdevindrà una mena d'acròpolis i, evidentment, el barri antic o Paleàpolis.

2. MARTÍNEZ QUINTANILLA, P., *La provincia de Gerona, datos estadísticos*, Girona, 1865, p. 68; OLIVA, M., Presencia de la diputación de Gerona en Ampurias. Excavaciones en la basílica paleocristiana, en el siglo XIX. Hallazgos arqueológicos y descubrimientos en el foro romano a *Miscelánea Arqueológica. XXV Aniversario de los Cursos Internacionales de Prehistoria y Arqueología de Ampurias (1947-1971)*, Barcelona, 1974, vol. II, p. 85-93.

3. Sobre aquestes excavacions no hi ha notícies precises ni detallades. Les dades conegudes procedeixen dels treballs de Puig, dels excel·lents plànols de la Necròpolis publicats periòdicament en l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* i en les referències disperses aplegades per Gandia en els seus diaris.

4. En relació amb aquestes campanyes podeu consultar els diaris d'excavació redactats per Emili Gandia i dipositats al Museu Monogràfic d'Empúries.

5. Diaris i M. ALMAGRO, 1951. *Ampurias. Historia de la ciudad y guía de las excavaciones*, Barcelona, p. 142-144.

6. No sabem si les tombes localitzades el 1990 en el sector de la gran torre occidental de la Neàpolis a prop dels forns de terrissa són inhumacions no inventariades o la redescoberta de sepultures ja identificades per Gandia i deixades *in situ*. Caldrà contrastar la documentació per aclarir-ho. Per altra banda, deixem de costat el cementiri tardà Martí, explorat per Martín Almagro el 1950 (ALMAGRO, M., 1955. *Las necrópolis de Ampurias, II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*, Barcelona, p. 321-332) que no el va relacionar mai amb la necròpolis neapolitana.

7. Vegeu: PUIG I CADAVALCH, J., DE FALGUERA, A., i GODAY, J., 1909. *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, vol. I, p. 265-272; PUIG I CADAVALCH, J., 1913-1914. Excavacions d'Empúries a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, p. 838-839; Id., 1927-1931, Empúries: enterraments cristians a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, p. 135; Id. *Sivella visigòtica d'Empúries a Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, p. 150-151; ALMAGRO, M., i PALOL, P. DE, Los restos arqueológicos paleocristianos y alto-medievales de Ampurias a *Revista de Gerona*, 20, 1962, p. 28-33. Durant molts anys s'anuncià una monografia sobre l'Empúries paleocristiana i medieval de la que en serien autors P. de Palol i M. Almagro que, finalment, no fou mai publicada.

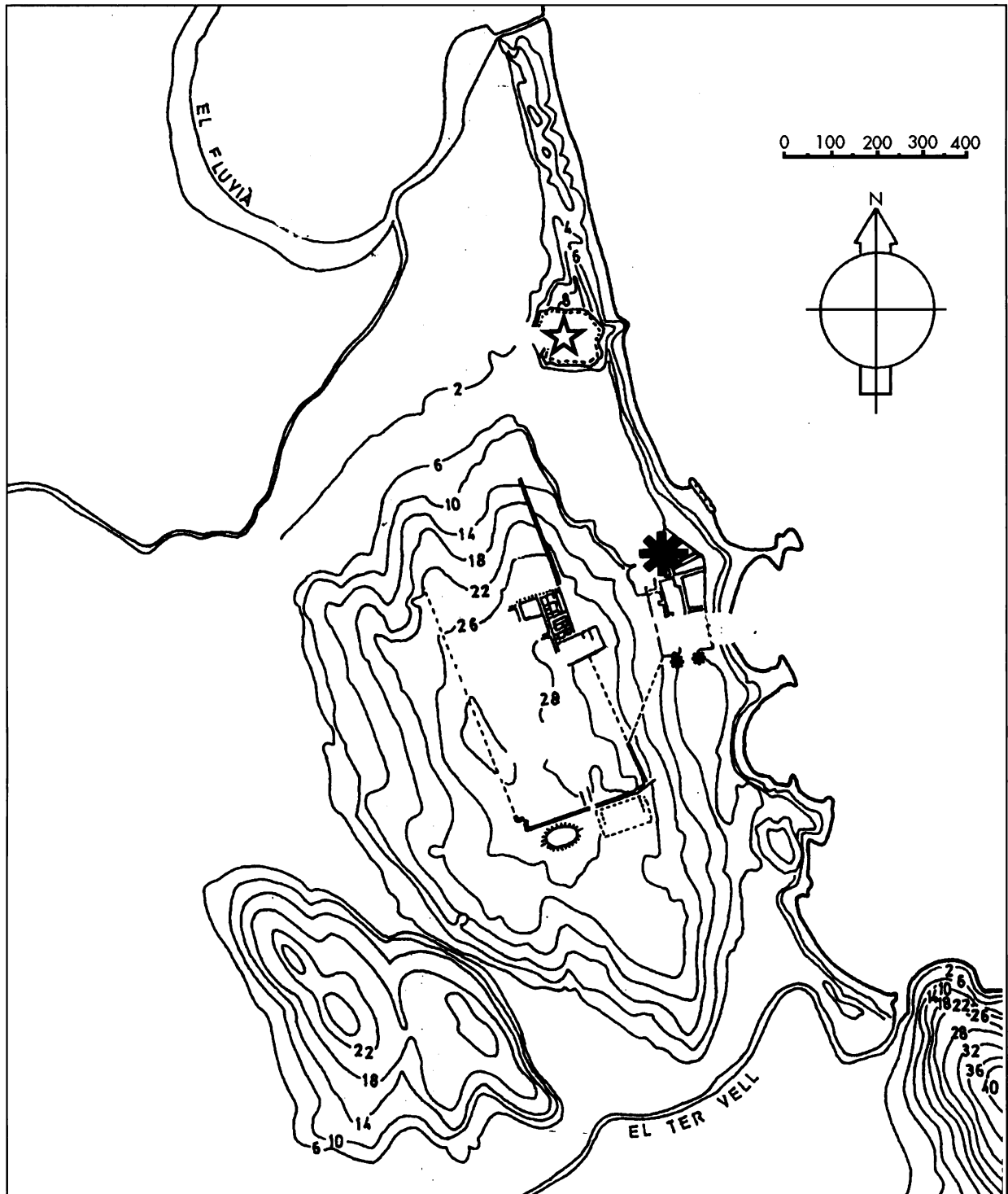

Figura 1. Situació general dels cementiris tardans de la Neàpolis.

★ Necròpolis meridional o de la muralla sud.
Necròpolis septentrional.

☆ Sant Martí d'Empúries.

LOCALITZACIÓ

Hem de parlar de dos cementiris clars: un d'important, i de fet l'únic assenyalat fins ara per la bibliografia, que ocupa bona part del sector nord i nord-occidental de la Neàpolis, a partir de l'espai ocupat per l'àgora hel·lenística, a redós del port, que en l'àrea sud-oriental es troba perfectament delimitat per uns murs de tanca, i que n'és l'extrem més occidental l'anomenada necròpolis Martí;⁸ i l'altre, molt menor, es localitza immediatament a migdia de la muralla hel·lenística neapolitana, a cada costat de la porta d'accés a la ciutat.⁹ Entre l'un i l'altre no hi ha cap connexió que no sigui la temporal.

EL CEMENTIRI MERIDIONAL

Descobert per Emili Gandia el 1909 i acabat d'excavar el 1925, no ha estat identificat com a necròpolis independent fins aquests darrers anys.¹⁰ Cal dir que es tracta d'una necròpolis utilitzada en dos moments ben separats en el temps: durant l'Alt Imperi, entre finals del segle I i inicis del segle II,¹¹ amb sis tombes d'àmfora clavada verticalment a terra –molt probablement correspon a aquesta fase un petit monument funerari de pedra i morter de calç i recobriment d'*opus signinum* que deuria protegir les cendres del difunt–,¹² i una nova freqüentació funerària de l'indret durant la Baixa Antiguitat. D'aquesta etapa es coneixen

8. En efecte, les connexions entre un i altre són evidents sobretot a partir de la lectura dels diaris d'en Gandia on el nombre de tombes de l'àrea de l'antic convent és notable.

9. Localitzat per Gandia el 1909 i conegut per Martí Almagro que no el valorà com a un cementiri independent sinó com la part més meridional de la gran necròpolis de la Neàpolis. Se suposava que aquest cementiri ocupava tota la superfície de l'antiga ciutat llevat de l'espai que corresponia als antics temples dedicats a Asclepi i Serapis. Vegeu per exemple ALMAGRO-PALOL, *Los restos...*, citat, p. 31.

10. NOLLA, J.M. i AMICH, N.M. *Els orígens del cristianisme i la Baixa Antiguitat al nord-est de Catalunya. Una aproximació*, en premsa, i J.M. NOLLA, 1992. L'abandonament de la Neàpolis emporitana, estat de la qüestió i noves dades a *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, p. 83-89.

11. NOLLA, *L'abandonament...*, citat, p. 87-89 i fig. 1.

12. Aquesta interessant estructura ha estat, sovint, objecte de discussió, d'hipòtesis diferents. Gandia, dins de la perspectiva de l'exploració del cementiri acabà considerant la possibilitat de què no fos altra cosa que una tomba monumental o alguna mena d'edifici relacionat amb el món funerari (GANDIA, E., *Diari d'excavacions de 1925*, p. 184). Almagro, tanmateix, considerà l'estructura, que pogué veure, com a pertanyent a una *domus* que hauria estat adossada al mur del Serapèon que datava en el segle II a.C. i que, per tant, seria posterior i, probablement, del segle I a.C. (ALMAGRO, *Ampurias...*, citat, p. 151). Aquesta suposició no sembla possible car no hi ha evidències d'altres dependències ni d'altres murs. Es tracta, en darrera

catorze inhumacions, onze en àmfora, de les quals vuit corresponen a infants, dues a adults, una altra indeterminada i tres en fossat simple a terra. La datació de la fase tardana ens el proporcionen els recipients amfòrics usats, on podem assenyalar l'existència de la forma Keay LV B¹³ molt tardana, del segle VI i, potser, del segle VII. L'orientació de les inhumacions és sempre amb el cap del difunt a ponent, col·locat decúbit supí i amb els braços al costat del cos, llevat d'un cas, invers, i una altra tomba amb disposició sud/nord.

Quant a la localització dels enterraments aquests es disposen als peus del tram meridional de la muralla hel·lenística de la Neàpolis, a un costat i altre de la porta. Només en dues ocasions, dos fossats simples, la inhumació tingué lloc dins de la ciutat, probablement més enllà de la porta l'esplanada davant de l'Asclepèon, no gaire lluny de les escales d'accés al recinte sagrat, en un nivell d'abandonament i eòlic molt per sobre dels sòls de circulació.

EL GRAN CEMENTIRI MERIDIONAL. RITUAL, CARACTERÍSTIQUES I NÚMERO DE TOMBES IDENTIFICADES

El gran cementiri ocupa bona part del sector nord de la Neàpolis emporitana, entre l'àgora i el *decumanus maximus* i el port, i s'estén més enllà de l'antiga muralla cap a ponent, sempre a tocar del mar i seguint un camí que uneix aquest indret amb Sant Martí i que passa immediatament per sota del penya-segat on està situat can Rubert i el sector nord-oriental de la ciutat itàlica regular. El sector més a l'oest correspon a la fase tardana de la necròpolis Martí, parcialment explorada per Almagro.¹⁴ En el sector sud-oriental, pel damunt de l'antiga plaça hom construí un senzill mur, amb una estructura més complexa, que delimita clarament l'àrea sagrada del cementiri i, precisament, és l'espai més noble on es localitza la *cella memo-*

instància, d'una estructura relativament petita que s'adequa molt millor a l'activitat funerària d'aquest sector que no pas a una hipotètica activitat residencial. En canvi, ens sembla justa la valoració cronològica que en fa dins del segle I a.C. potser ja en època augustal. En aquest cas seria probablement la més antiga de les tombes d'aquest petit cementiri. No deixa de ser però una teoria. L'excavació en profunditat de l'estructura resoldria aquesta qüestió.

13. KEAY, S. J., 1984. *Late roman amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the catalan evidence*. BAR International Series 196, Oxford, p. 9, 11 i 93, fig. 31,3.

14. Vegeu la nota 6.

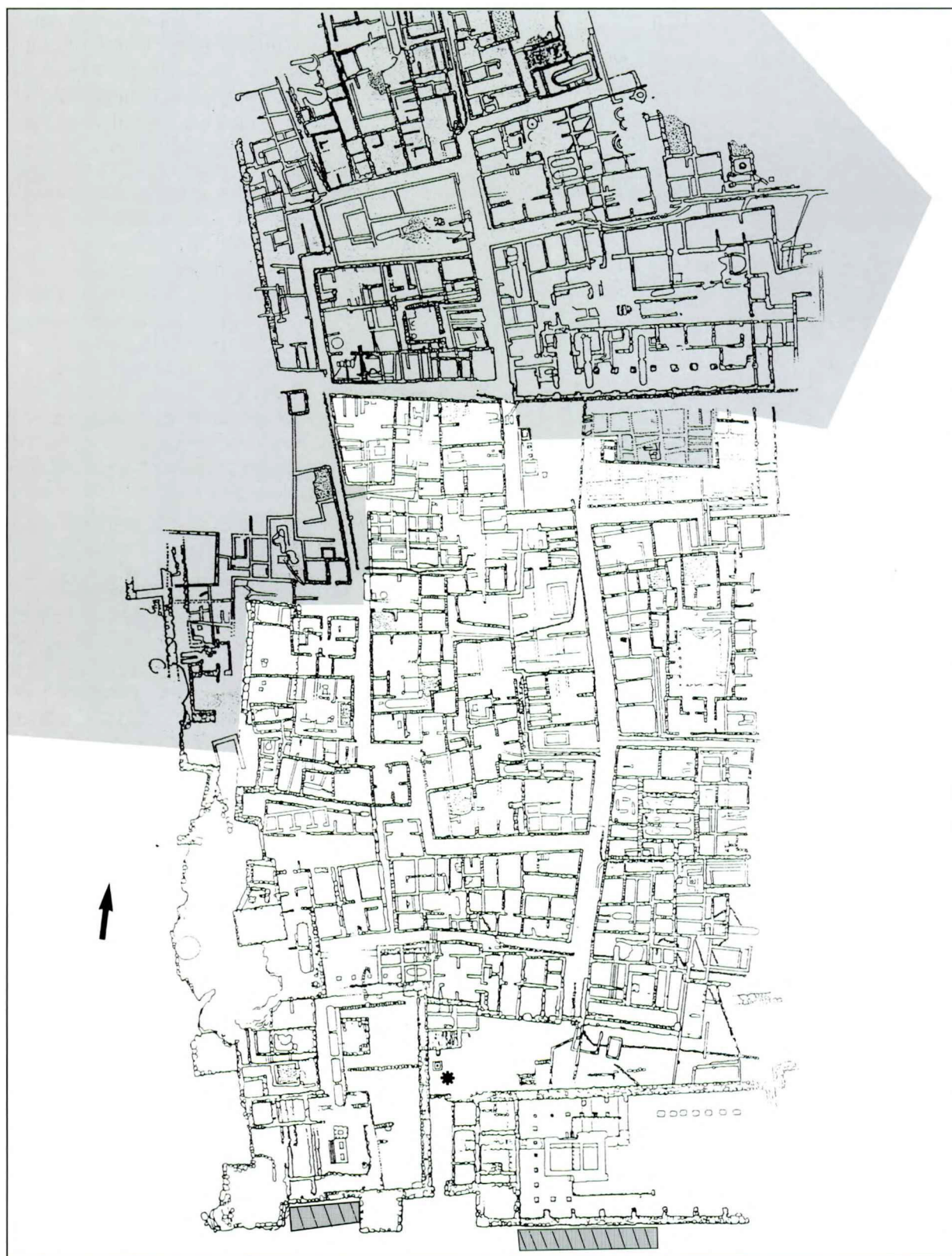

Figura 2. Planta de detall de la Neàpolis emporitana El tramat grisós, al nord, assenyalava l'àrea ocupada pel gran cementiri que continua cap a ponent. El tramat ratllat, a migdia, assenyalava els dos sectors del petit cementiri meridional. L'asterisc marca el lloc aproximat de les dues úniques tombes, tardanes, descobertes a l'interior de la ciutat i que cal referir al cementiri de la muralla sud.

riae, de planta basilical,¹⁵ les cambres funeràries i bona part de les tombes més senyorial. Més enllà no han quedat restes (o no han estat identificades) d'una delimitació física de l'espai sagrat.

A l'interior de la necròpolis es distingeixen un seguit de sectors amb una densitat molt variable d'enterraments, amb zones buides de pas, i altres densament ocupades, tot i que no hi ha pràcticament, superposicions. No és rar que grups de sepultures iguals o similars es concentrin en una mateixa àrea. La sensació és d'un creixement uniforme de diversos sectors.

En total hem pogut inventariar 485 tombes d'inhumació amb 486 cadàvers (una sepultura, la núm. 298, protegia dos cadàvers, un d'un adult i un d'un infant) de tipologia i cronologia diversa de les quals coneixem l'orientació precisa 469 vegades (96,5%). D'aquestes, un 98,29% es disposen amb el cap a ponent i els peus a llevant, tal com passa majoritàriament en altres cementiris amb cronologia similar d'aquest territori¹⁶ i només un 1,71% modifiquen aquesta norma. Sempre perforaven els nivells edílics i d'abandó del barri portuari i només en algun cas, especialment a l'entorn del temple funerari i espais adjacents, travessaven els vells paviments. No hi ha ofrenes, i només en un cas es pot parlar d'«enterrament vestit», (tomba núm. 323), on fou trobat un fermall de bronze de cinturó sobre la panxa del difunt. Queda algun indici relacionat amb la pràctica del *refrigerium*, com podria ser la troballa, en poca quantitat, de ceràmiques tardanes (africanes D i estampades paleocristianes) a la seva presència només s'explica per unes freqüentacions esporàdiques, on l'ús de vaixel·la de taula fos una necessitat.¹⁷ La disposició del cadàver és, sempre, decúbit supí amb els braços allargassats al costat del cos i en cap ocasió no s'ha documentat la reutilització d'un sepulcre, arraconant les restes antigues. Només un 8,23% corresponen a tombes d'infants.

TIPOLOGIA I PARAL·LELS

No hi ha diferències substancials amb els altres

15. ALMAGRO-PALOL, *Los restos...* citat, p. 28-33; P. DE PALOL, 1967. *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV-VI)*, Madrid-Valladolid, p. 32-36; NOLLA-AMICH, citat.

16. NOLLA-AMICH, citat, amb la descripció de cada un i la bibliografia específica.

17. Sobre aquestes ceràmiques PALOL, P. de, 1949. La ceràmica estampada romano-cristiana a *Crónica del VI Congreso Arqueológico del Sudeste Español*, Elx, 1947. Cartagena, p. 450-469; NIETO, F.J., 1983. Acerca del progresivo despo-
blamiento de Ampurias a *Rivista di Studi Liguri*. XLVII, 1981, p. 50-51, quadre XIV; NOLLA-AMICH, en premsa.

cementiris coneguts en àrees pròximes. Podem identificar els següents grans grups, molts dels quals poden ser subdividits:

– sarcòfag de pedra (6,8%) esculturats, en dues ocasions o monolítics amb tapadora a dos vessants i acroteris ornamentals de datació més avançada, en trenta-una ocasions.

– àmfora (en quaranta-set casos, és a dir, un 9,71%), amb totes les variacions possibles (un sol recipient sencer, tallat o trencat; fragments esmicolats d'àmfora; dues grans àmfores cilíndriques conformant un sepulcre...). La majoria protegeixen inhumacions infantils.

– Enterraments mixts d'àmfora i algun altre element (*tegulae*, *imbrices*, pedruscall...). Quatre tombes (0,82%).

– tomba de *tegulae* de secció triangular (quaranta-una vegades i 8,47%), amb *imbrices* o sense; amb solera o sense, amb protecció de pedres a la capçalera...).

– Tomba de *tegulae* de secció quadrada (un únic exemple (0,20%)).

– Tomba d'*imbrices* (cas únic (0,20%)), un nou-nat enterrat enmig de les dues teules.

– Caixa de pedres de planta rectangular o lleugerament el·líptica (cent vint-i-vuit ocasions i 26,45%) amb tapadora de lloses i solera; sense solera; sense tapadora; amb *tegulae* tapant el taüt...).

– Tomba d'obra (vint-i-cinc vegades i un 5,14%) amb diverses variants (tomba doble; sepulcre de *tegulae* recobert de pedruscall, morter i *signinum*; pedra i morter sense recobriment de *signinum*...).

– Fossat simple (cent-cinquanta-set ocasions i 32,27%).

– Fossat preparat (trenta-una vegades i 6,40% del total), amb les parets del fossat recobertes de *signinum* i el cadàver protegit per lloses de pissarra; sense lloses però amb *signinum*; forat cobert de tègules; amb solera de tègules; fossa protegida amb lloses de pedra i tègules, amb lloses i pedruscall o amb fragments ceràmics...).

En conjunt, el gran cementiri de la Neàpolis és ben semblant a les altres necròpolis conegudes en aquest territori i que es daten en aquest mateix període. En primer lloc només cal referir-se a les altres àrees d'enterraments tardo-antics de la mateixa Empúries (Estruc, el Castellet, Rubert, Hort de la Palanca, Sant Martí d'Empúries, Santa Margarida, Santa Magdalena, Sant Vicenç...) on documentem, pràcticament, les mateixes tombes i on, majoritàriament, predominen les orientacions ponent/llevant amb les despulles decúbit supí.¹⁸ En

18. NOLLA-AMICH, en premsa, per un comentari global.

les rodalies immediates caldria fer referència de la gran necròpolis, no massa ben coneguda, de Saldet a Ventalló, on s'han assenyalat tombes de caixa de pedra, fossat i estructura de pedruscall i morter, la qual està recoberta de *signinum*, de *tegulae*¹⁹ o en el cementiri de Santa Maria de Roses, amb sarcòfags monolítics i tapadora a dos vessants amb acroteris ornamentals, àmfors, *tegulae*, caixa de pedres, fossat²⁰ o al descobert al pati d'armes de la Ciutadella ocupant una part de l'antic barri hel·lenístic i de l'edifici baix-imperial, on, novament, tornem a trobar el mateix ritual, la mateixa tipologia però on destaca un gran sepulcre recobert de *signinum* a l'interior del qual hi fou trobada una sivella de cinturó que ens datava la inhumació dins de la segona meitat avançada del segle VI.²¹ Més enllà fem esment de la necròpolis figurenca dels Cendrassos, al carrer Tapis,²² de la del Mas Castell a Porqueres, a l'entorn d'una basílica funerària,²³ del Mercadal²⁴ i del carrer de Ciutadans, a Girona,²⁵ del carrer de Sant Esteve a Caldes de Malavella,²⁶ de l'antiga església de Santa Cristina d'Aro,²⁷ la de la torre del Fum de

Sant Feliu de Guíxols²⁸ o la de Llafranc a Palafrugell²⁹ entre les més ben datades i més significatives.

CRONOLOGIA

La datació global d'aquest cementiri no és difícil: la utilització de tombes de *tegulae*, d'àmfora, els sarcòfags monolítics, la presència d'algun d'esculpit, l'orientació dels enterraments i l'existència d'una *cella memoriae* de tipologia antiga ens situen el funcionament del cementiri entre el segle IV i el segle VIII. A partir de l'anàlisi de les àmfors, entre les quals destacarem la presència de la forma Key V, de cronologia alta³⁰ o la Key LIII A i Key LXII Q amb datacions contrastades entre el segle V i el segle VI, o de la presència d'una placa de cinturó de bronze clarament de mitjan segle VII³¹ dins d'un sepulcre de caixa de pedres cobert amb lloses de pissarra, i l'existència de sarcòfags de pedra fets d'un sol bloc amb tapadora a dos vessants i acroteris ornamentals característics de molts dels cementiris d'aquestes mateixes contrades (Roses, Figueres, Porqueres, Girona, Caldes de Malavella, Canapost...) i que podríem considerar d'influència llenguadociana i provençal o, si més no, també ben documentats en aquestes contrades (Narbona, Fregus, Arle...) amb datacions cada cop més segures en els segles V avançat i el segle VI,³² són elements que reforcen aquesta proposta. Pel moment final, l'evolució del costum d'enterrar dins de muralla prop dels temples urbans evidenciat aquí i allà a partir dels segles VI i VII, i el trencament que per Empúries suposa la desaparició del bisbat en relació a la invasió sarraïna, juntament amb uns canvis, matissats, però evidents en la tipologia dels enterraments ens permeten defensar un final de funcionament dins de la vuitena centúria.

19. OLIVA, M., 1961. Grupo de sepulturas tardorromanas de Saldet (Ventalló) y altomedievales de Serra de Daró a *Revista de Gerona*, 14, p. 80-81.

20. OLIVA M., i PALOL, P. DE, 1952. Excavaciones en Rosas a La labor de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona durante los años 1942 a 1948. *Informes y Memorias de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas*. 27, Madrid, p. 134-145; RIURÓ, F., 1985. Diari dels treballs realitzats a dins de la Ciutadella de Roses per la Delegació local de l'antic Servei Nacional d'Excavacions Arqueològiques en el període comprès entre juliol de 1958 i juliol de 1963 a *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. Homenatge al Dr. Josep M. Corominas*, Banyoles, volum II, p. 197-212; NOLLA-AMICH, citat.

21. MARTÍN, M.A., 1982. Excavacions al Barri Hel·lenístic, Ciutadella de Roses, Roses a *Excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, p. 333-336; NOLLA-AMICH, citat.

22. BOTET i SISÓ, J., 1883. Investigaciones arqueológicas a *Revista de Gerona*, VII, p. 105-109; NOLLA-AMICH, citat.

23. NOLLA-AMICH, citat.

24. BOTET-SISÓ, J., 1890. Sepulturas antiguas recién descubiertas en el Mercadal de Gerona, a *Revista de Gerona*, XIV, p. 266-269 i 289-295.

25. MATARÓ M., i RIGO, A., 1992. Excavacions arqueològiques d'urgència a l'antic Hotel dels Italians de Girona a *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, p. 137-143.

26. MERINO J., i AGUSTÍ, B., 1990. La necròpolis paleocristiana del carrer de Sant Esteve (Caldes de Malavella, la Selva) a *Cypsela*, VIII, p. 219-238.

27. OLIVA, M., 1968. Los templos antiguos de los alrededores guixolenses a *Revista Ancora*, número extraordinari de festa major, Sant Feliu de Guíxols; NOLLA-AMICH, citat.

28. ESTEVA, L., 1978. Excavacions a la Porta Ferrada de Sant Feliu de Guíxols (agost de 1963) a *Revista de Girona*, 82, p. 29-40; NOLLA-AMICH, citat.

29. NOLLA-AMICH, citat.

30. AA.VV., 1977. Una Africana IIA "con gradino" *Ostia IV, Studi Miscellanei*, 23, Roma, p. 160-162; KEAY, *Late roman...*, citat, p. 112-115, fig. 42,1.

31. KEAY, *Late roman...* citat, p. 268-278 i 309-350, respectivament.

32. En la necròpolis entorn de la basílica funerària del Clos de la Lombarde a Narbona (SOLIER, Y., (director) et al. *La basilique paléochrétienne du Clos de la Lombarde a Narbonne. Cadre archéologique, vestiges et mobilier*, París, 1991, *Revue Archéologique de Narbonnese*, supplément 23, p. 59-68).

CONCLUSIONS

El cementiri neapolità, ara com ara el segon més gran de Catalunya per aquest moment,³³ seria usat pels habitants de Sant Martí d'Empúries. Un nucli fortificat en el Baix Imperi que esdevindrà el cap visible, l'urbs de la *civitas emporitana* després de la greu crisi que afectà aquest nucli i que comportà l'abandonament de la Neàpolis i de la ciutat regular.³⁴ Dins del costum de continuar enterrant fora muralla l'àrea septentrional de la Neàpolis és l'indret adequat per convertir-lo en cementiri;

queda a l'altra banda del port i un camí, encara existent, que ressegueix el penya-segat a l'oest i sud del port comunica fàcilment i còmoda la ciutat dels vius amb la dels morts. No hi ha de fet cap indret millor si no és a una excessiva distància.³⁵

El petit cementiri de la muralla meridional, un dels molts que trobem a l'entorn del turó d'Empúries, ens informa de l'existència d'una població dispersa molt densa més enllà de les muralles de l'urbs (tombes disperses de la necròpolis Bonjoan, cementiri de l'Hort de la Palanca...) tal com han provat els darrers treballs.³⁶

COL·LOQUI

J.M. GURT:

¿Hay obras importantes tardías en las aulas funerarias anejas a la *cella memoriae* de la Neàpolis ampuritana?

J.M. NOLLA:

Sí, se modifican y adaptan los restos de los viejos edificios en desuso y se abandonan desde al menos trescientos años antes. Se señala un arco de lajas de piedras de excelente fábrica dentro de una aula funeraria que sirvió para asegurar la solidez de un muro construido por encima de un aljibe.

J. CARDIM RIBEIRO:

Pergunto se se podem precisar as cronologias das sepulturas infantis formadas por *imbrices*. Entre os vestígios de uma olaria pertencente à *villa* romana de Sto. André de Almoçageme (conc. Sintra, distr. Lisboa), descobriram-se duas sepulturas desse mesmo tipo, que serão, muito provavelmente, posteriores ao séc. IV d.C.; mas não possuímos elementos que, sobre elas, nos dêem cronologias precisas.

J.M. NOLLA:

La única inhumación con *imbrices* no tiene una datación segura pero por el área donde se localiza habría que pensar en una cronología del siglo V y VI.

33. La més gran de les excavades correspon a la necròpolis de Sant Fructuós o de la Tabacalera, a Tarragona, excavada per Serra i Vilaró, amb més de mil enterraments. Vegeu: PALOL, *Arqueología cristiana...* citat, p. 51-59; AMO, M.D. del, 1979. *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Tarragona.

34. NOLLA, J.M., Empúries. Creixement, crisi i adaptació. Algunes consideracions a *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior. I. *Documents de Treball*, Granollers, 1987, p. 291-297; NOLLA-AMICH, citat.

35. NOLLA-AMICH, citat.

36. NOLLA-AMICH, citat.

